

Наталія Третяк
Nataliia Tretiak

ФОРМУВАННЯ МОВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ УЧНІВ ПІД ЧАС ВИВЧЕННЯ ТЕКСТУ НА ОСНОВІ ФУНКЦІОНАЛЬНО-СТИЛІСТИЧНОГО ПІДХОДУ

FORMATION OF PUPILS' LANGUAGE COMPETENCE WHILE LEARNING TEXT ON THE BASIS OF FUNCTIONAL-STYLISTIC APPROACH

У статті проаналізовано використання тексту на уроках української мови як засобу формування мовної компетентності учнів; описано методiku словникової роботи; наведено конкретні приклади застосування текстів із навчальною метою. Подано напрями реалізації функціонально-стилістичного підходу до вивчення слова, збагачення словника молодших школярів стилістично диференційованою лексикою; визначено основні напрями роботи щодо формування в молодших школярів мовленнєвої компетентності; описано завдання вчителя щодо розвитку мовлення учнів, збагачення його образними словами, фразеологізмами тощо; проаналізовано складові проблеми розвитку мовлення молодших школярів.

Ключові слова: текст, мовлення, значення слова, словниковий запас, словниково-стилістична робота, активізація словника, переносне значення слова.

Соціальна зумовленість удосконалення процесу навчання мови і мовлення, нові наукові досягнення в комунікативній лінгвістиці, теорії тексту, функціональній стилістиці, психології, психолінгвістиці й лінгводидактиці, запити педагогічної науки створюють об'єктивну потребу осмислення концептуальних засад формування комунікативної компетентності молодших школярів.

Інтенсифікація та вдосконалення процесу розвитку мовлення пов'язується із запровадженням функціонально-стилістичного підходу. Теоретико-практична розробка проблеми розвитку зв'язного мовлення на функціонально-стилістичній основі ученими М. Пентилюк, В. Капінос, С. Іконниковим, П. Кордун, Л. Паламар, Т. Чижовою дала змогу удосконалити мовленнєву культуру учнів старших класів. Зокрема, М. Пентилюк створила цілісну концепцію навчання школярів стилістики, описала завдання, зміст, методи і прийоми формування стилістичних умінь і навичок на основі засвоєння стилів української мови. На думку дослідниці, процес цей має бути безперервний і розпочинатись уже в початковій ланці мовної освіти.

Останнім часом дедалі більше вчених поділяють думку, що на добір мовних засобів у тому чи іншому стилі істотно впливає і форма його реалізації – усна чи писемна. Відповідно й методика навчання стилістично диференційованого мовлення має враховувати форму вияву стилю в мовленні (В. Бадер, Б. Мучник, О. Сиротиніна, М. Пентилюк, С. Іконников та ін.).

Однак, на сьогодні немає системного підходу до визначення змісту стилістично диференційованого мовлення молодших школярів, не чіткі методи, прийоми та засоби навчання в цьому напрямі; практично не виявлено рівня умінь і навичок зі стилістично диференційованого мовлення, яким володіють молодші школярі.

Отже, *мета статті* – описати методiku формування стилістично правильного мовлення учнів початкових класів на основі текстів різних стилів.

Уведення до шкільних програм елементарних відомостей про форми, типи й стилі мовлення потребує з'ясування позитивних результатів їх впливу на формування в молодших

школярів комунікативних умінь і навичок добирати необхідні слова відповідно до типу мовлення.

Одним із основних напрямів роботи щодо формування в молодших школярів мовленнєвої компетентності є збагачення активного словника. Важливо, щоб учні пізнавали світ у всій його багатогранності, відчували і розуміли пряме і переносне значення слів, їх найтонші відтінки. А коли дитина зрозуміє і відчує красу рідного слова, вона відчує любов до мови. Розуміти, відчувати і любити рідну мову здатні всі діти. Тому завдання вчителя полягає в тому, щоб розвинути мовлення учнів, збагатити його образними словами, фразеологізмами, навчити любити рідну мову, пишатися нею.

Складовою проблеми розвитку мовлення молодших школярів виступає робота над словом, яка включає такі етапи:

- над окремими словами;
- над словосполученнями і реченнями;
- над зв'язним мовленням.

Засвоєння лексичного багатства мови молодшими школярами не має бути стихійним. На цьому етапі вчитель керує процесом збагачення словника дітей, упорядковує словникову роботу, працює над активізацією словника учнів.

Як відомо, методика словникової роботи передбачає чотири основні напрями:

- 1) збагачення словника учнів новими словами і розширення його за рахунок нових значень уже відомих лексем;
- 2) уточнення словника, яке передбачає пояснення значень слів – паронімів, слів – синонімів, антонімів; засвоєння багатозначності, лексичної сполучуваності слів, засвоєння слів – омонімів;
- 3) активізація словника, тобто переведення слів із пасивного словникового запасу учнів у активний;
- 4) витіснення із вживання не літературних слів, переведення їх із активу в пасив [3, с.215].

З перших днів навчання в школі вчитель має працювати над розвитком активного словника учнів, бо це допоможе їм правильно та впевнено викладати свої думки, вільно спілкуватися з однолітками та дорослими. Коли дитина не шукає слів для висловлювання своєї думки, вона позбавлена багатьох комплексів, а тому завжди активна в розмові, оперуючи потрібними словами і мовними зворотами. А такий результат досягається тоді, коли дитина не тільки чує і бачить слово, а й відчуває і розуміє його значення, знає, коли і як це слово потрібно вжити, які слова характерні для текстів різних жанрів.

Так, наприклад, щоб продемонструвати функціональні особливості лексичних засобів у текстах художнього й наукового стилів при вивченні теми “Текст” у 3 класі, пропонуємо такі завдання:

Прочитайте тексти. Про що в них говориться? Як ви це визначили?

1. Весна – пора року між зимою і літом, що характеризується подовженням дня, потеплінням, появою перелітних птахів, розквітом рослин тощо. Для ранньої весни характерна нестійка погода: бувають різкі похолодання, до травня спостерігаються приморозки, іноді випадає сніг. У степовій зоні виникають пилові бурі. Навесні починаються грози і сильні дощі.

У казках народ створив чудовий образ цієї пори року у вигляді гарної молодої дівчини з вінком квітів на голові; дівчина-весна – бажана і довгождана гостя, її закликають піснями-веснянками, радо зустрічають діти; весна асоціюється з радістю, здійсненням бажань, добрими сподіваннями

2. Прихід весни можна вгадати за ароматом свіжості, який супроводжує її. Так і кажуть: “У повітрі пахне весною”. Запахи весни бувають різні. Спочатку, коли тане сніг, весна пахне м'якою вогкістю. По дорогах біжать струмочки, з дахів падають краплі. Перестук крапель

чути звідусіль. Іноді з гуркотом відриваються від дахів, падають та розбиваються на асфальті підталі крижані бурульки. З кожним ранком все помітніше, як меншає на вулиці снігу та льоду.

Потім, коли сніг майже зійде, весна пахне мокрою землею. Це означає, що ґрунт відтанув після холодів та оживає. Напрвесні на вулиці ранком стоять густі тумани. Під їх покровом крізь землю тихенько пробивається перша зелена травичка. Щоранку помічаєш, що її стає все більше. Озирнутися не встигнеш, як свіжа трава одягне землю в нове зелене убрання. А ще тиждень тому сира земля стояла голою, без єдиної травинки.

3. Ледве дихнуло весняним теплом – набубнявіли на деревах бруньки, ось-ось виткнуться листочки. Все в природі прокидається, оживає, мовби земля прибирається в коштовні шати. На осонні троху зазеленіло – засвітив свої золоті зірочки підбіл. Ще сам сидить у землі, а вже посилає у світ свою сяйнисту вісницю – квітку.

А ген, у ліску, заголубіли проліски, зайнялися фіолетом гострі шоломи рясту. Понад озерцями, понад розливами в левадах жевріють перші квіточки.

Пташки, мабуть, ніколи такі веселі не бувають, як зараз. Радіють, що повернулися з далекої дороги, радіють, що добре їх зустрічають на рідній землі. Пересвистуються шпаки, витинає круті колінця дрізд, заливається співом зяблик. (Д. Чередниченко)

Після того, як учні визначать, що тема обох текстів однакова (настання весни), вчитель формує вміння виконувати такі дії:

- визначте мету кожного тексту? Чи однакова вона?
- з якого тексту видно ставлення автора до цієї пори року?
- поясніть, як ви розумієте вирази: дихнуло весняним теплом, засвітив свої золоті зірочки підбіл, , зайнялися фіолетом гострі шоломи рясту, витинає круті колінця дрізд.
- у якому тексті передаються почуття радості, зачарування, захоплення?
- Який текст є художнім? Чому?

З метою збагачення мовлення школярів словами з пестливими суфіксами пропонуємо виконати таке завдання:

Прочитайте текст. Скажіть, які слова допомагають авторові передати почуття ніжності до природи зачарування нею.

Ще зовсім недавно сонечку було важко дотягнутися до землі крізь волохаті, сіро-сині, неначе брудні, вологі хмари. Ще зовсім недавно білили подвір'я сріблястим снігом. А сьогодні біліють своїм святковим вбранням вишеньки і яблуньки, грушки й сливки, неначе наречені. А красені-каштани у відповідь на сліпучо-білий, такий чистий цвіт "дівчат" викинули свої свічечки-пірамідки з жовто-червоною облямівкою. Та й берізка цієї весни майже не відстає від моди: у неї сукня із жовто-зеленого бісеру, що нагадує різної довжини сережки, які кокетливо звисають або гойдаються, коли їх, ніби ненавмисно, займає вітер-пустун.

Складіть кілька речень про прихід весни, використавши іменники сонечко, травичка, квіточки, вишеньки, яблуньки, пташечки.

Граматики-стилістичний аналіз допомагає учням з'ясувати задум тексту, тему, зміст, структуру, мовне оформлення, мотиви використання мовних одиниць. Він розвиває в них звичку уважно створювати власний текст, свідомо використовуючи в ньому ті чи інші одиниці для вираження думки. Найчастіше цей прийом застосовуємо під час засвоєння молодшими школярами відомостей про частини мови, їх лексико-граматичні ознаки. Спостерігаючи за темою, метою тексту, функціонуванням виучуваних частин мови в художніх та наукових зв'язних висловлюваннях, виявляючи закономірності використання мовних одиниць залежно від завдань мовлення, учні усвідомлюють стилістичну роль цих одиниць у текстах. Наведемо приклад такого завдання.

Прочитайте вірш П. Капельгородського "Та це ж весна". Визначте його тему й мету. Скажіть, за допомогою яких слів змальовано прихід весни.

*Та це ж весна, бо тане сніг,
Дивись, струмок з гори побіг.
Шумить вода, ламає все,
Весна іде, тепло несе.
Шумить, гуде веселий гай
І гомонить: “Вставай, вставай!”
Розтане сніг, зима мине,
Земля кругом цвісти почне*

Щоб молодші школярі навчилися аналізувати тексти різних типів і стилів, учням варто запропонувати узагальнену схему, яка з часом стане опорою для самостійного аналізу текстів та добору необхідних мовних засобів. Наприклад:

- Визначте тему тексту.
- З'ясуйте його мету.
- Кому він може адресуватися?
- Які слова і словосполучення використав автор тексту для досягнення своєї мети?
- З якою інтонацією (яким тоном) треба читати текст?

Важливий етап роботи з розвитку мовлення – уточнення словника молодших школярів, що передбачає словниково-стилістичні вправи на наповнення текстів словами, відповідно до жанру і стилю, засвоєння лексичної сполучуваності слів, прямого і переносного значення слова, його відтінків, добір синонімів та антонімів.

Система роботи над синонімами розвиває у школярів навички уникати повторення тих самих слів, одноманітності викладу. Від уміння вибрати з ряду синонімів одне слово, яке б найповніше передавало думку, залежить правильність, точність, образність вислову. Працюючи, наприклад, над реченням: “*Верби (сумують, журиються, нудьгують) над водою*”, вчитель запитує: “Яке з слів, поданих у дужках, не може бути використане? Чому?” (нудьгують).

Під час спостереження за лексичною сполучуваністю синонімічних слів учні повинні усвідомити, що синоніми мають неоднакову здатність поєднуватися з іншими словами. З цією метою слід використовувати вправи на утворення словосполучення із синонімічними словами (наприклад: *коричневий, карий, плаття, очі, костюм*).

Серед різноманітних видів вправ важливе місце посідають вправи з антонімами. Виконуючи вправи з антонімами, школярі користуються такими логічними операціями, як порівняння, зіставлення, протиставлення, що сприяє розвитку розумових здібностей дітей

Щоб навчити дітей розрізняти антоніми і правильно користуватися ними в мовленні, потрібні спеціальні вправи, які залежно від поставленої мети можуть проводитися на прикладі окремих слів, словосполучень, речень і зв'язних текстів. Наприклад:

1. Заміни прикметники так, щоб похмура картина природи змінилася на протилежну.

Важкі чорні хмари пливли по небу. Сердитий вітер гойдав віти дерев. Жовте листя сумно тріпотіло од вітру. Настала холодна осінь.

2. опиши весну, вживаючи подані словосполучення: *молода дівчина, довга коса, барвистий віночок, рожеве личко, вишневі уста, блакитні очі.*

Словниково-стилістична робота має важливе значення для розвитку образного мислення. Однак образне мислення не тотожне наочному. “Образ – це завжди узагальнення, а не наочна ілюстрація, це фотознімок з реальності. Тому образ не стільки потрібен для оформлення ідей і почуттів, скільки є психологічним знаряддям, завдяки якому людина відкриває ці ідеї, думки і переживання” [1, 6-7].

Для активізації словника учнів словами з переносним значенням, експресивно забарвленою лексикою пропонуємо текст:

Зимовий ліс

Ліс стояв, неначе молода під вінцем, у дорогому білому уборі, якого не вигідає ні одна людська думка.

І все те диво світилось наскрізь, блищало, сипало іскрами, діамантами, переливалось то різким, то матовим світлом. Ні одна картина природи влітку не може прирівнятися до тієї пишної фантастичної картини мертвої зими: то був тихий, мрійний, фантастичний сон заснулої землі.

Дорога спускалась в глибокий вузький яр, знов піднімалась на горба, то знов западала в долини. Серед лісу замаячила хатина, прикрита білим товстим шаром м'якого снігу. Коло неї була прогалина: на тому місці неначе хто розкинув пишний фантастичний квітник: кружало густого терну було ніби виткане з павутиння та срібних ниток; розкидані кущики собачої бузини, папороті та бур'яну стали схожі на невидимі квітки, викувані з срібла; висока одним одна береза спустила до самого долу розкішні тонкі гілки, неначе розчесані довгі коси, присипані срібним пилом. (І. Нечуй-Левицький)

Після уважного прочитання чи прослуховування тексту в ході бесіди необхідно з'ясувати, що це текст, бо всі речення доповнюють зміст одне одного, вони пов'язані між собою спільною темою. Роботу над визначенням теми тексту починаємо із заголовка. Учні можуть запропонувати свої варіанти – “Засніжений ліс”, “Зимова казка лісу”, “Фантастичне диво”.

Темою твору є змалювання зими, картини зимового лісу. У тексті є ключові слова і вирази, що розкривають його зміст: *мертвої зими, сон заснулої землі, шар м'якого снігу, дорогому білому уборі, гілки, присипані срібним пилом.*

Далі звертаємо увагу дітей на те, як саме автор розкриває тему тексту: він поєднує опис зимового лісу з емоційним виявом свого захоплення побаченою картиною: ліс порівнює з дівчиною, яка святково вбралася на своє весілля – *молодою під вінцем, у дорогому білому уборі.* Це вбрання надзвичайно красиве, казкове – *його не вигідає ні одна людська думка.* Автор протиставляє красу мертвої зими картині природи влітку, вживаючи для цього образні означення – *пишна фантастична картина, тихий, мрійний, фантастичний сон землі.* Під час бесіди за змістом твору учитель звертає увагу дітей на лексичні засоби, за допомогою яких змалювана казкова картина зимового лісу:

- Чому автор порівнює ліс з молодою під вінцем?
- Що за *диво* вразило автора? Якими словами в тексті воно змалюване?
- Як ви уявляєте цю картину: *блищало, сипало іскрами, діамантами*? Чому автор порівнює сніжинки з діамантами? Який день описано в тексті – сонячний чи похмурий? Доведіть свою думку.
- Про який *квітник* згадується в тексті? Чому він фантастичний?
- Як описується в тексті береза? З чим порівнюються її гілки?
- Чи схожий цей текст на казку? Обґрунтуйте свою думку.

Аналізуючи текст, звертаємо увагу дітей на образні слова і словосполучення: *кружало терну ніби виткане з срібних ниток, невидані квітки викувані з срібла, гілки берези, неначе розчесані довгі коси, присипані срібним пилом.* Чому автор використовує у творі означення срібний? Як ви це уявляєте?

Добирати стилістично виразні тексти, вчитель має постійно звертати увагу учнів на те, що слова з переносним значенням допомагають яскравіше передати висловлювану думку і використовуються в художніх текстах з образно емоційною метою. Для наукових та ділових текстів вживання слів із переносним значенням не властиве, оскільки, може призвести до двозначності або просто до нерозуміння змісту. Наприклад, вивчаючи граматичні значення дієслова, вчитель звертає увагу учнів на функціонально-стилістичну роль цієї частини мови:

Послухайте уважно вірш Володимира Самійленка і скажіть, про яку пору року розповідає автор? Знайдіть дієслова і поясніть їх значення.

Веселиться земля, Зеленіють поля, Розвилися гаї і діброви, Соловейко в саду Тьохка пісню дзвінку, Од квіток дух несеться чудовий.	Все збудилось до сну, Зустрічає весну... І розкішна природа України У величній красі Ваблять погляди всі, наче личко вродливе дівчини
- Які ознаки весни ви почули у цьому вірші? (Зеленіють поля, з'явилися листочки у галях і дібровах, радісно співають пташки)
  - З ким порівнює автор весну? (Із вродливою дівчиною)
  - Які ще ознаки весни ви бачили, спостерігаючи за природою? (Птахи повертаються з теплих країв, день став довший, тепліше пригріває сонечко)

Поступово в дітей виробляється вміння виділяти незвичне в природі, милуватися, а значить, емоційно сприймати, виявляти своє особисте ставлення в образному слові. Визначаючи мету подібної роботи в початкових класах, В. Сухомлинський наголошував, що “вчити поетичної творчості треба не для того, щоб виростити юних поетів, а щоб облагородити кожне юне серце” [6, с. 211].

Отже, поглиблення функціонально-стилістичного підходу в навчанні мови та мовлення в початкових класах зумовлене як потребою в науково достовірній і комплексній подачі теоретичних знань з лінгвістики і стилістики тексту, так і практичною необхідністю навчати будувати висловлювання, підпорядковуючи їх зміст і форму тим життєвим умовам, у яких вони продукуються. Запровадження елементів функціональної стилістики потребує визначення в початковому курсі навчання мови змісту стилістичної роботи, методів і прийомів розвитку стилістичних уявлень, а також розробки системи тренувальних вправ.

Список використаних джерел

1. Бадер В.І. Розвиток зв'язного мовлення школярів : навч. посібник. Київ : ІЗМН, 1997. 92 с.
2. Бородіна Наталя, Каленюк Світлана. Формування мовної особистості учнів як провідне завдання мовної освіти © Studia methodologica, ISSN 2307-1222, No. 41. 2015
3. Коваль Г.П., Деркач Н.Л., Наумчук М.М. Методика викладання української мови : навч. посібник для студентів педінститутів, гуманітарних університетів, педагогічних коледжів. Тернопіль : Астон, 2008. 287с.
4. Пентиліук М.І. Мовна особистість учня в перспекції мовленнєвого. Київ : Ленвіт, 2011. 256 с.
5. Селіванова О.О. Лінгвістична енциклопедія. Полтава : Довкілля-К., 2010. 844 с.
6. Сухомлинський В.О. На трьох китах / Вибрані педагогічні твори: У 5 т. Київ : Радянська школа, 1977. Т. 5. С. 340.

The article deals with the use of the text at the lessons of Ukrainian language as a means of forming pupils' language competence. It has been given the methodology of vocabulary work organised in four main directions:

- 1) *enriching of pupils' vocabulary with new words and expanding it by new meanings of already known lexemes;*
- 2) *specification of vocabulary through explanation of the meaning of paronyms, synonyms, antonyms and homonyms; learning of polysemy and lexical combinability of words;*
- 3) *activation of vocabulary – transformation of pupils' passive vocabulary into the active one;*
- 4) *cutting of non-literary words from the use, transferring them from the active vocabulary into the passive one.*

The article gives the examples of using texts with the educational aim; reveals the directions of the implementation of the functional-stylistic approach to the study of the word, and enrichment of junior

pupils' vocabulary by stylistically differentiated vocabulary. The main directions of work on the formation of junior pupils' speech competence are determined; the teacher's task regarding the development of pupils' speech, enrichment it with figurative words and idioms are set; the components of the problem of development of junior pupils' speech are analysed. In order to demonstrate functional features of lexical means in the texts of belles-letters and scientific styles, the set of exercises is given and methods of work with them are described.

Key words: *text, speech, word meaning, vocabulary, vocabulary-stylistic work, activation of vocabulary, figurative meaning of the word.*